

Marcus Thrane og Arbeider-Foreningerne på Agder

Berit Eide Johnsen

I 1848 startet februarrevolusjonen med gatekamper i Paris. Urolighetene spredte seg raskt gjennom et Europa som var preget av nye, voksende samfunnsklasser og politisk ustabilitet. Internasjonal handel og skipsfart var året før gått inn i en økonomisk krise. Det var uår og matmangel. Bølgene slo etter hvert inn over Norge. Krisen ga seg utslag i en bemerkelsesverdig foreningsdannelse. Utvandringen til Amerika økte også de følgende årene.

Fra desember 1848 startet Marcus Thrane (1817–90) en rekke arbeiderforeninger rundt om i Sør-Norge, og på kort tid fikk de en veldig oppslutning, først og fremst på Østlandet, men også på Agder. Bevegelsen har blitt karakterisert som Norges første moderne politiske masseparti. Den blir ofte omtalt som «Thranerørsla», «Thrane-ria» eller «thranittbevegelsen» etter han som i løpet av to–tre år 1849–51 klarte å organisere omkring 400 arbeiderforeninger på Østlandet, Vestlandet, Agder og så langt nord som til Trøndelag. Medlemmene blir gjerne omtalt som «thranitter».¹ Hvem var disse medlemmene, og hvorfor meldte de seg inn i arbeiderforeningene fra begynnelsen av september 1849? Hvilke krav var det som ble fremmet? Spørsmålene vil bli drøftet med referanser til Agder, og særlig til kysten av Nedenes og lillesandsområdet.

¹ Ringvej 2014: 277 er kritisk til disse betegnelsene. Hun knytter dem til personer «som ikke ville høre på medlemmenes ord», og karakteriserer betegnelsene som «denne avintellektualiseringen av foreningene».

«Den deklasserte rikmannssønnen»

Marcus Thrane ble født inn i Kristianias handelspatrisiat i 1817.² Like etter fødselen ble det avslørt at faren David Thrane hadde gjort underslag som betrodd meddirektør og kasserer i den nyopprettede Rigsbanken. Et par år senere gikk faren fallitt som en følge av krisen etter napoleonskrigene, som så mange andre i det sørnorske handelspatrisiatet. Familien gjenvant aldri sin økonomiske og sosiale posisjon. Etter morens død i 1831 og farens død året etter måtte den unge gutten understøttes av mer velstående slektninger.

I 1838 dro Marcus Thrane på et flere måneders utenlandsopphold. Han besøkte både Tyskland, Frankrike og England, der det alle steder var både sosial uro og ulike former for organisert opposisjon og regimekritikk. Thrane ble kjent med tidens politiske og sosiale bevegelser. Ikke minst fikk han kunnskaper om den engelske chartistbevegelsen. Dette fikk senere betydning for organiseringen av arbeiderforeningene, og kan også spores gjennom bruken av petisjoner (bønneskrifter).³

I 1840 tok Thrane artium. Han avbrøt teologiske studier og ble lærer, blant annet privatskolelærer på Modum Blaafarveværk. Der så han på nært hold landets største industribedrift med 700 arbeidere og tallrike bønder som leverte varer til verket. Vinteren 1847–48 opplevde verket en hard krise med 250 oppsagte arbeidere. Mens Thrane ennå var på Modum, kom de første meldingene om februarrevolusjonen i Frankrike. Han forlot stedet og dro til Drammen. Tanken var å opprette en privatskole, men i stedet ble det journalistikk og politikk.⁴

2 Dette kapitlet bygger på Bjørklund 1951; Bull 1985; Pryser 1977; Kummen 1949: 80.

3 Seip 1974: 201. Chartismen (etter *The People's Charter*, folkets frihetsbrev fra 1838) var en bevegelse i England 1836–54. Dens hovedkrav var blant annet alminnelig stemmerett for menn og opphevelsen av kravet om at man måtte være formuende for å bli valgt til medlem av Parlamentet. Chartismen, <http://snl.no/chartismen>, lastet ned 03.03.2014; Bjørklund 1951: 24 skriver at Thrane i London ble kjent med en forening av arbeidere og håndverkere som hadde utarbeidet et program, «The Peoples Charter»; Zachariassen 1962: 12–13 skriver derimot at «Thranes besøk i England må ha vært så kort at han neppe da kan ha fått noe nærmere kjennskap til den engelske arbeiderbevegelse, chartismen, som han siden skulle ta til mønster for sin egen bevegelse».

4 Bull 1985:30.

Posten som redaktør av *Drammens Adresse* måtte han forlate etter fem måneder, 1. januar 1849, på grunn av sine radikale politiske meninger og synkende antall abonnenter. Kort tid etter, 31. mars 1849, ble abonnementsinnbydelse på *Arbeider-Foreningernes Blad* sendt ut. Avisen, som skulle virke «For Arbeidsmandens Oplysning og bedre Fremtid», var et viktig skritt på veien mot en omfattende organisasjon. Avisen utkom fra mai samme året. I februar 1850 flyttet Thrane fra Drammen til Kristiania med bladet sitt.⁵

Biografer og forskere er enige om at Marcus Thranes ulykkelige skjebne som «den deklasserte rikmannssønnen» virket sterkt inn på hans livsløp og politiske standpunkter.⁶

Stor oppslutning om arbeiderforeningene

Den første arbeiderforeningen ble stiftet i Drammen 27. desember 1848. De følgende foreningene ble dannet i arbeider- og håndverksmiljøer i byer og tettsteder på Østlandet og Agder fra slutten av mars 1849. Etter hvert kom også bygdene med. På Agder ble det dannet foreninger i jernverksstrøkene i øst, i byene vestover til og med Mandal og noen få i de indre skogsbygdene omtrent midt i landsdelen.⁷ Lokalforeningene var bundet sammen i et nettverk med et sentralt plassert landsstyre og en landsmøteinstitusjon som øverste organ.

Arbeiderforeningene fikk en veldig tilslutning av medlemmer på kort tid, så sterk og rask tilslutning som en aldri før hadde sett i Norge. Det ble en bevegelse som samlet relativt brede lag av befolkningen. At størstedelen av medlemmene var rekruttert fra bygdene, gjør den også unik i europeisk sammenheng. På det meste omfattet bevegelsen 25 000–30 000 medlemmer, og totalt rundt 1000 i Nedenes amt.⁸

5 Pryser 1977: 7–22, Seip 1974:193 og Bull 1985: 208–12. Avisen utkom fra 5. mai 1849. I 1851: 6 000 eksemplarer. Marcus Thrane var redaktør fra starten, og fra vinteren 1850–51 overtok Theodor Abildgaard.

6 Bjørklund 1951: 11 og Bull 1985: 30.

7 Try 1977 I: 36.

8 Pryser 1977: 11; Tveiten 1977:63. Etter medlemslistene var antallet thranitter 765. Supplert med underskrivere på petisjonslistene kommer Tveiten opp i omkring 1000 som direkte støttet Thrane i Nedenes amt.

Portrett av Marcus Thrane.

I siste halvpart av august 1849 reiste Thrane på agitasjonsferd sørover langs kysten og startet den ene foreningen etter den andre. 28. august ble forening nummer 37 etablert på Egeland Jernverk og samme dag en forening i Risør. Så dro han videre til Tvedestrand og Holt og stiftet Tvedestrand Arbeiderforening allerede neste dag. 31. august var han i Arendal og 2. september i Grimstad. Til Lillesand kom han dagen etter og stiftet forening nummer 45. Thrane tilbrakte de neste to dagene i Kristiansand før han returnerte til Kristiania.⁹ Fritz Jensen, som ble valgt til leder av Christianssands Arbeiderforening, var en handlingens mann. Han organiserte det følgende året flere foreninger rundt Kristiansand. Til Vennesla kom han sommeren 1850, og var sannsynligvis den som fikk foreningen i gang der. Søndag 20. oktober 1850 var han i Mandal og stiftet Mandals Arbeiderforening, og i Iveland for å stifte forening en uke senere. Kanskje var det også han som fikk i gang foreningen på Mykland.

I slutten av september 1849 var det blitt stiftet i alt 49 arbeiderforeninger i Norge med til sammen 4 091 medlemmer.¹⁰ I januar 1850 var antallet foreninger doblet til 100 med til sammen 8 117 medlemmer. Midt i mars var tallet økt til 133 foreninger med 11 554 medlemmer.

At antall foreninger og medlemsmassen vokste raskt over hele Sør-Norge høsten 1849 og på nyåret 1850, var vesentlig et resultat av at det politiske programmet ble kjent gjennom en petisjon til kongen. Petisjonen ble underskrevet av nærmere 13 000 medlemmer og overlevert kong Oscar 1.s stattholder i Norge 19. mai 1850. Kravene i petisjonen dreide seg om at man generelt skulle sette ned tollsatsene, og særlig korntollen, slik at nødvendige varer kunne bli billigere. Man ville også gjeninnføre ordningen med de såkalte *liggedagene*, som var blitt opphevet i 1836. Den dreide seg om retten til å kjøpe varer (hovedsakelig korn fra Danmark) et visst antall dager direkte fra skutene, uten mellommenn, mens de lå i havn. Man ville dessuten ha utvidet handelsfrihet på landet, bedring av husmannsklassens kår, tiltak mot brennevinsmisbruket, utbedring av

9 Kristiansandsforeningen var både stor og aktiv. Den forsøkte «at utvikle nye erhvervskilder». I januar 1850 ble det besluttet at et lite skip på 37 kml. skulle bygges som et produksjonssamvirke mellom arbeidere. Kapital skulle samles inn ved aksjetegning. Det er uvisst om prosjektet ble igangsatt. I 1852 ble et verft (kalt «Thranitterverftet») innkjøpt og et skip bygd og sjosatt i 1856. Kummen 1949: 73–75 og 114–120.

10 *Arbeider-Foreningernes Blad* 22. september 1849.

allmueskolevesenet, reformer i rettspleien, innføring av allmenn verneplikt (noe som var blitt vedtatt allerede i 1814, men ikke gjennomført i praksis) og sist, men ikke minst: allmenn stemmerett for menn.

Disse kravene kunne – med unntak av det siste – ikke vurderes som spesielt radikale. De var dessuten langt på vei i tråd med målene til bondeopposisjonen på Stortinget. Til en viss grad hadde de også allmenn oppslutning.

Hvorfor arbeiderforeninger?

Den relativt kraftige og raske mobiliseringen skyldtes flere forhold. De mest åpenbare, kortsiktige årsakene var, som vi har sett, å finne ute i verden: den internasjonale lavkonjunkturen fra 1847 og februarrevolusjonen i Frankrike i 1848. Verdenskrisen nådde også Norge i revolusjonsåret.

En grunnleggende langtidsfaktor var den sterke folkeøkningen etter krigen 1807–14. Norges befolkning økte med mer enn 50 prosent mellom 1815 og 1845. Særlig var befolkningen langs kysten i vekst på denne tiden. Veksten kulminerte i årene rundt 1850. Da var de store fødselskullene fra årene etter 1815 blitt voksne. I tiåret 1835–45 økte tallet på norske menn i aldersgruppen 20–30 år fra 82 000 til 116 000.¹¹

Det var befolkningskrise på landsbygda rundt 1850, særlig på Østlandet. Jord- og skogbruket evnet ikke å sysselsette den voksende befolkningen, og mulighetene for annen sysselsetting var små. På Agder hadde befolkningsoverskuddet på landsbygda allerede noen år ført til vandringer ut til kysten. De maritime næringene ekspanderte, og byene vokste. Unge gårdbrukersønner fant arbeid i skipsfarten og skipsbyggingen. Mange fant også sitt levebrød innen håndverk, særlig i murer- og tømrerfagene. Men nå var den muligheten redusert. Krisen hadde også rammet kystsamfunnene.¹²

Som en langsiktig årsak til bevegelsen påpeker historikeren Jens Arup Seip den sammenhengende radikale tradisjonen fra den franske revolusjonen i 1789 til februarrevolusjonen i 1848. Det dreide seg om en sosial

¹¹ Kummen 1949:16.

¹² Kummen 1949:53.

protest som hadde overlevd best i det lavere borgerskap i byene, særlig hos håndverkere og det han kaller en «folkelig intelligens». Her fant man skolelærere, frie skribenter og publisister. De søkte sitt levebrød ved å gi informasjon, ved oversettelser og forfatterskap.¹³ Til den «folkelige intelligens» på 1840-tallet hørte den kontroversielle stifteren av *Christianssandsposten* i 1840, og avisens redaktør fram til 1843, utvandrerpioneren Johan Reinert Reiersen (1810–64). Det dukket særlig mange småaviser opp i 1840-årene, og de nådde et stort lesende publikum.¹⁴ Og avisene var internasjonalt orientert. Eksempelvis utkom *Stiftsavisen* i Kristiansand med et ekstranummer da meldingen om februarrevolusjonen i 1848 nådde byen.¹⁵ Samtidig sirkulerte bøker og skrifter. Forbedringer av skolevesenet, til dels utløst av skoleloven av 1827, førte til at stadig flere kunne lese og skrive bedre.¹⁶

Som en langsiktig årsak nevner historikeren Hans Try den såkalte «assosiasjonsånden», et særlig karakteristisk trekk ved denne tiden. Rundt 1850 var folk blitt vant til at det å danne foreninger eller «selskaper» var en naturlig måte å organisere seg på.¹⁷

I nyere forskning er den generelle demokratiseringen og politiseringen av de brede befolkningslag etter 1814 trukket fram som en viktig forklaring på – eller sagt på en sterkere måte: en forutsetning for – at arbeiderbevegelsen fikk en så stor oppslutning. Historikeren Knut Dørum hevder at den ikke kunne ha oppstått hvis det ikke var vokst fram en mer utviklet folkelig offentlighet og nye politiske organer og ordninger på bygdene i tidsrommet 1814–50. Dette var ordninger med bred sosial sammensetning og demokratiske beslutningsprosesser. En folkelig radikalisme ble ikke minst formidlet av de nye formannskapene etter 1837. De dannet skole for en stadig større del av befolkningen.¹⁸

13 Seip 1974: 181–2.

14 Syvertsen 1981. *Christianssandsposten* (som særlig var et talerør for utvandring til Amerika, se annet kapittel) ga fra mai 1840 ut et tilleggsblad «Almindelig Commissions-Tidende for Christianssands Stift. Indrettet med særdeles Hensyn til Byerne Egersund, Flekkefjord, Farsund, Mandal, Lillesand og Grimstad». Syvertsen hevder at *Christianssandsposten* hadde stor utbredelse i Nedenes Amt (note 7).

15 Slettan 1998: 273.

16 Dørum 2012: 387.

17 Try 1996: 44.

18 Dørum 2012: 373 ff.

I et langtidsperspektiv: befolkningsøkning med store ungdomskull i arbeidsfør og gifteferdig alder og demokratisering og politisering av brede befolkningslag. I et korttidsperspektiv: februarrevolusjonen i 1848, internasjonal økonomisk krise som slo inn over Norge og rammet kystnæringene, kombinert med uår og gjeldskrise på bygdene. Dette var bakgrunnen for bevegelsen. Men det var agitatoren og organisatoren Marcus Thrane som plantet frøet. Uten hans store evner ville Norge neppe ha fått den omfattende bevegelsen, hevder historikeren Tore Pryser i forordet til boken *Thranerørsla i norske bygder*.¹⁹

Mange medlemmer

I Lillesand og Vestre Moland var det et økende antall som sluttet opp om bevegelsen i månedene etter Thranes besøk 3. september 1849. I *Arbeider-Foreningernes Blad* stod under «Bekjendtgjørelser» 22. september: «I Lillesand stiftede jeg Mandag den 3die September en Forening af 16 Medlemmer.»²⁰ Et bidrag på en ort og åtte skilling var samtidig blitt samlet inn. *Arbeider-Foreningernes Blad* kunngjorde 3. november at «Lillesands Forening er forøget med 10 nye Medlemmer og tæller nu 26», og 8. desember var 27 nye kommet til, slik at medlemstallet var 53. Da var det også blitt valgt to nye formenn, som skulle styre hver sin «rode» (dvs. hvert sitt område). Det ble også tenkt på å opprette en låne- og understøttelseskasse. Fram til 19. januar 1850 fikk lillesandsforeningen ytterligere 17 nye medlemmer og talte da 70.²¹

Som nevnt ble en petisjon underskrevet av nærmere 13 000 medlemmer og overlevert kong Oscar 1.s stattholder i Norge 19. mai 1850. Blant dem var 85 personer fra lillesandsområdet. De skrev under på en liste datert 10. februar 1850. I *Arbeider-Foreningernes Blad* ble det annonsert at «For at faa Petitionen underskrevet holdes i alle Foreninger Generalforsamling Søndag den 17de Februar» på ettermiddagen, men i Lillesand skjedde dette altså en uke tidligere. Denne søndagen ble petisjonen «Op Læst i Lillesand

¹⁹ Pryser 1977: 11.

²⁰ *Arbeider-Foreningernes Blad* 22. september 1849.

²¹ *Arbeider-Foreningernes Blad* 2. juni 1849 («Om Oprettelsen af en Understøttelseskasse»), 3. november, 8. desember 1849 og 19. januar 1850 («Bekjendtgjørelser», om Lillesands Forening).

Forening», og 84 av de 85 underskrev egenhendig – enten på selve møtet eller da de ble oppsøkt av en av formennene i dagene etter møtet. Bare en, Nils Andersen, undertegnet «Nils Anersen m p pen», med påholdt penn.²²

Ifølge lensmann Hans Jørgen Henschiens opptegnelser fra august 1851 var det i alt 104 medlemmer i arbeiderforeningen i Lillesand. Men på det tidspunktet var bevegelsen blitt slått tilbake og foreningene kriminalisert. Det var også bakgrunnen for at lensmennene i de områdene som hadde arbeiderforeninger, ble pålagt å kartlegge medlemmene ved å ta opp navnelister og ellers rapportere om lokal virksomhet. Fra andre steder er det kjent at lensmennene så godt de kunne, prøvde å bagatellisere betydningen av arbeiderbevegelsen i deres eget distrikt. Det kunne medføre at de helst rapporterte småkårsfolk og utelot de som sosialt stod nær dem selv – kondisjonerte, bønder og andre som stod høyere oppe på den sosiale rangstigen.²³ Det er også kjent at mange meldte seg ut av foreningen i 1851 av frykt for å komme i vansker under politigranskingen. De som ble stående som medlemmer og dermed rapportert, kunne være de mest «forherdede», de som uansett vedkjente seg medlemskap. Fra andre steder er det kjent at bøndene først trakk seg, men det er ikke usannsynlig at også medlemmer i den nedre enden av den sosiale rangstigen ble skremt fra å stå på listene.²⁴

Med utgangspunkt i de to oversiktene – petisjonen fra februar 1850 og lensmann Henschiens liste fra august 1851 – kan vi navngi 110 medlemmer som var hjemmehørende i Lillesand og Vestre Moland, og vi kjenner også yrkene til de fleste av dem. I det følgende vil jeg gå nærmere inn på denne foreningen. Hvem var de 110? Er det mulig å forklare hvorfor de støttet opp om bevegelsen? Og hvor omfattende var den lokale foreningen i forhold til ellers i amtet og i Norge for øvrig?

22 *Arbeider-Foreningernes Blad* 16. februar 1850: «Angaaende Petitionen». Punkt 2: «Efterat den [Petitionen] er oplæst og bifaldt bør Medlemmerne, Enhver egenhændig eller med paaholdt Pen, underskrive den.» Punkt 3: «Efterat saadan Generalforsamling bør hver Formand gaa om til de af sin Rodes Medlemmer, som ikke vare tilstede ved Generalforsamlingen, for paa denne Maade at faae de manglende Underskrifter.»

23 Pryser 1977: 16.

24 Try 1977 I: 37.

Medlemmer i Lillesands Forening i 1851 etter yrke			
Gårdbrukere:	2	Håndverkere:	
Husmenn:	2	Dreier	1
		Snekkere	8
Sjømenn:		Skomakere	3
Styrmann	1	Smeder	3
Båtsmann	1	Slakter	1
Matroser	12	Salmaker	1
Rorskarl	1	Hattemaker	1
		Kobberslager	1
Daglønnere:	18	Tømmermenn	41
Håndverksmestre:		Handelsmann:	1
Murmestre	4		
Sagmestre	2	Til sammen: 104	

Kilde: Lensmann Hans Jørgen Henschiens opplysninger til Justisdepartementet august 1851. «Thranesaken», Nedenes Amt, pk. 1 og 2, Riksarkivet; Rosenberg 1982.

At Marcus Thrane personlig besøkte Lillesand 3. september 1849, må vurderes som helt avgjørende for at foreningen ble stiftet. 16 personer meldte seg umiddelbart inn i den nystartede foreningen, og medlemstallet var økt til 70 i januar 1850. Vi har ingen opplysninger om hvem disse var. Vi kjenner navnene på de 85 personene som underskrev petisjonslisten 10. februar 1850, men har ikke ytterligere opplysninger om dem. I lensmannens registrering fra 1851 er derimot både navn og yrke til de 104 personene oppgitt. Når vi sammenholder de to listene, kan det i enkelte tilfeller – på grunn av utydelig signatur og ulik stavemåte – være tvil om det er samme person det er snakk om. I de fleste tilfellene er det likevel helt klart og tydelig. Med det forbeholdet kan vi konstatere at 79 av navnene på petisjonen også finnes på lensmannens liste. Vi vet ikke hva som var årsaken til at de øvrige seks ikke var med på listen høsten 1851. Kanskje meldte de seg ut av foreningen, flyttet fra stedet eller reiste til sjøs. Noen masseutmeldelse i løpet av det siste året fram til høsten 1851 var det uansett ikke snakk om her, og vi kan heller ikke påvise noen under- eller skjevrappotering fra lensmannens side.

25 av personene på lensmannens liste var ikke underskrivere av petisjonen, og dermed kan vi anta at de fleste av disse, om ikke alle, meldte seg inn i foreningen *etter* februar 1850. Hovedinntrykket er dermed at

folk heller meldte seg *inn* enn *ut* av arbeiderforeningen i tiden fra petisjonen ble underskrevet til bevegelsen ble forbudt. Men det er samtidig helt klart at hoveddelen av medlemmene kom til i løpet av de fem månedene mellom Thranes besøk i Lillesand 3. september 1849 og underskrivingen av petisjonen 10. februar 1850.

Fikk bevegelsen stor eller liten oppslutning i Lillesand og Vestre Moland sammenliknet med andre steder? Tyngdepunktet var helt klart på Østlandet. Historikeren Helge Ove Tveiten vurderer den oppslutningen thranittene totalt sett fikk i Nedenes fogderi (dvs. kystområdene i Nedenes amt), rundt 1000 personer, som «heller liten».²⁵ Selv om de fleste foreningene ble stiftet i byene og ladestedene langs kysten, var oppslutningen jevnt over svakere der enn på bygdene. Men det var store variasjoner.

Ved landets jernverk var oppslutningen særlig stor, og ved Egeland verk i Søndeled skrev 109 under på petisjonslisten. I kjøpstaden Arendal var oppslutningen langt svakere. Men i Barboe Arbeiderforening (like ved Arendal) støttet 135 personer Thrane, ifølge medlems- og petisjonslister. I denne foreningen var det flere gruvearbeidere og skogsarbeidere fra Øyestad i tillegg til folk fra de maritime yrkene, og underklassepreget var tydeligere enn det som var vanlig i Nedenes fogderi.²⁶

I Tvedestrand og Holt var totalt 154 personer registrert som thranitter, 30 fra ladestedet og resten fra omlandet. De utgjorde 4,4 prosent av befolkningen og 11,9 prosent av de yrkesaktive (dvs. «hovedpersoner» i folketellingene).²⁷ Ingen andre steder på Agder hadde Thrane større tilslutning enn i dette området, konkluderte Tveiten.²⁸ Men oppslutningen i lillesandsområdet lå noe over dette nivået. De 110 personene som vi sikkert vet var medlemmer i Lillesands Forening, utgjorde vel 5 prosent av befolkningen i Vestre Moland og Lillesand i 1845.²⁹ Særlig i tettstedet

25 Tveiten 1977: 56 og 62–63. Totalt sett var oppslutningen i Nedenes amt rundt 1000. De aller fleste var hjemmehørende i Nedenes fogderi, og bare 27 medlemmer (to små foreninger) fantes i det andre fogderiet i amtet, Råbygdelaget.

26 Tveiten 1977: 70.

27 Folketallet = middelfolkemengden i folketellingene for 1845 og 1855. Tveiten 1977: 74.

28 Tveiten 1977: 62.

29 Folketallet i ladestedet Lillesand var 571 i 1845, og i Vestre Moland 1580. Medlemmene utgjorde da vel 5 prosent av den samlede befolkningen.

Lillesand og i de delene av Vestre Moland som lå tett på Lillesand, var det mange medlemmer sett i forhold til befolkningens størrelse.

Mobilisering av det sosiale mellomsjiktet

Hva særpreget medlemmene av arbeiderforeningene, og hvilke lag av befolkningen sluttet seg til bevegelsen? Marcus Thrane og arbeiderforeningene har vært gjenstand for omfattende forskning. På enkelte, sentrale punkter har det vært en viss uenighet mellom norske historikere. Jens Arup Seip hevdet at den «var samtidig en bondebevegelse, en håndverkerbevegelse, en husmannsbevegelse og en arbeiderbevegelse».³⁰ I opposisjon til Halvdan Kohts todelte klasseskjema og «proletariatshypotese» konstaterte Tore Pryser at det var et dominerende trekk at medlemmene økonomisk og sosialt utgjorde et mellomsjikt i bygdesamfunnet – at de ikke tilhørte det desiderte bunnsjiktet i den sosiale lagdelingen.³¹ Edvard Bull på sin side holdt fast ved at bevegelsen *først og fremst* var en husmannsbevegelse i de klassesdelte jordbruksbygdene på Østlandet.³² I kontrast til dette fant Helge Ove Tveiten i sin undersøkelse av Nedenes fogderi at thranittene her hadde mer preg av en mellomklasse- enn en underklassebevegelse.³³ Tveitens observasjoner stemmer godt med den lokale medlemsmassen i Lillesand og Vestre Moland. Den heterogene karakteren til medlemmene, som er funnet i mange lokalundersøkelser, er også et gjennomgående trekk ved Lillesands Forening. Det todelte klasseskjemaet er kanskje tjenlig for å karakterisere det østlandske jordbrukssamfunnet, og underklassepreget typisk for bevegelsen der, men det er ikke noen treffende karakteristikker av medlemmene på agderkysten.

I Lillesand var det yrkesmessige og sosiale spennet i medlemsmassen stort, men tyngdepunktet lå klart i mellomsjiktet. Etter det vi kan slutte fra opplysninger i *Arbeider-Foreningernes Blad*, var det tømmermann Gunder Ellefsen som var hovedmannen i Lillesands Forening. Han var fra Reddal, men bodde i Bergstø og hadde trolig sitt arbeid på verftet

³⁰ Seip 1974: 192.

³¹ Pryser 1977: 12–15.

³² Bull 1985: 226.

³³ Tveiten 1977: 65.

der. Møtene i låne- og understøttelseskassen ble holdt i hans hus. På lensmannens liste finner vi ellers to gårdbrukere, men også to husmenn. Sistnevnte hadde trolig en høyere sosial posisjon og en bedre økonomisk situasjon enn husmennene på Østlandet. Her er seks håndverksmestre og 60 håndverkere (av dem 41 tømmermenn), tilsvarende 63 prosent av medlemsmassen. Men her er også 18 daglønnere, dvs. arbeidere uten fast arbeid. De lavere sosiale sjikt utgjorde dermed omkring 20 prosent.

Det vi kan konstatere, er at det var relativt få av de aller fattigste og de nederst på rangstigen som var med i Lillesand og Vestre Moland. Dette er i tråd med en allment akseptert teori, nemlig at deltakelse i politisk virksomhet øker med graden av inntekt, fritid, sosial status, erfaring og utdanning. Det kan altså se ut til at det var de som hadde et visst materielt overskudd, tilstrekkelig fritid og interesser som et minstemål av politisk og organisasjonsmessig deltakelse krevde, som ble medlemmer av den lokale arbeiderforeningen.

Medlemsmassen i lillesandsområdet var som de fleste andre steder en avspeiling av det lokale næringslivet. Her var det maritime preget tydelig, ved at 15 sjømenn (av disse 13 matroser, men også en styrmann) var medlemmer. Et stort flertall av håndverkerne var dessuten tilknyttet skipsbyggingen, og det samme kan daglønnerne ha vært. Alle de 41 tømmermennene i lillesandsforeningen var sannsynligvis sjøfolk eller knyttet til skipsverftene. At det var folk fra skipsbyggingsvirksomheten, skipsmannskap og håndverkere som i høy grad bar fram foreningene, var for øvrig et fellestrekk langs hele Nedeneskysten. Gårdbrukere, fattige husmenn og dagarbeidere i jord- og skogbruket spilte langt fra den samme rollen på Agder som på Østlandet og i Trøndelag.³⁴

Det var altså svært mange som arbeidet på skipsverftene blant de lokale medlemmene, men relativt få sjøfolk. En årsak til det kan ha vært at mange sjøfolk var fraværende da Thrane kom til Lillesand først i september 1849. Seilingssesongen varte fra tidlig vår til sen høst. Bare i vintermånedene var sjøfolkene hjemme mens skutene lå i opplag. Da petisjonen ble underskrevet i februar 1850, var flere sjøfolk hjemme, men

34 Tveiten 1977: 57.

et foreningsengasjement kan likevel ha vært uaktuelt i ukene like før en ny seilingssesong startet.

Som andre steder kan det se ut til at det i Lillesand og Vestre Moland var en direkte sammenheng mellom befolkningsøkning, sosioøkonomisk utvikling og tilslutning til bevegelsen. Men vi vet ikke i hvor sterk grad arbeidsløshet var drivkraften i den lokale arbeiderforeningen, og om de personene som ble medlemmer, var *de samme* som hadde problemer med å skaffe seg et livsgrunnlag, og som av den grunn sank ned i fattigdom og nød. Men det vi kan konstatere, er at flertallet av medlemmene i Lillesands Forening var i sin beste arbeidsføre alder.³⁵ Rundt 80 prosent av dem var født i tiårene like etter 1800, og altså i 20-, 30- og 40-årene rundt 1850.³⁶ Mange var nettopp kommet inn i arbeidslivet, samtidig som flere unge stod klar til å søke arbeid. Men det var ikke arbeidsplasser nok, og det førte til en reaksjon.

Hva bandt dem sammen?

Hva hadde så disse menneskene til felles? Hva bandt dem sammen i den lokale foreningen? Og hva hadde Lillesands Forening til felles med andre arbeiderforeninger? Jens Arup Seip hevdet at medlemmene av Thrane-bevegelsen ofte ikke hadde annet til felles enn *misnøye*.³⁷ Misnøyen var knyttet til problemer i de respektive lokalsamfunn. Sakene som lokalforeningene var opptatt av, kunne ligge utenfor eller til og med være i strid med Thrane og sentralledelsens program.

Ut over bekjentgjørelsene i *Arbeider-Foreningernes Blad*, petisjonen som ble undertegnet av 85 medlemmer i lillesandsområdet 10. februar 1850, og lensmannens liste med 104 navn fra høsten 1851 – til sammen 110 navngitte medlemmer – finnes ingen konkrete opplysninger om

35 Opptegnelser personalia i mappe merket «Arbeiderforeninger», Peder Larsens arkiv, Lillesand kommune.

36 Regnet ut på basis av innsamlet personalia for de 104 medlemmene på lensmann Henschiens liste. Fødselsår:

1700-tallet	1800-09	1810-19	1920-29	1830-	Ukjent fødselsår
11	28	24	29	5	7

37 Seip 1974: 190.

Lillesands Forening. Alt skriftlig materiale – møteprotokoll, foreningens formålsparagraf og lover – er blitt borte sammen med låne- og understøttelseskassens innskuddslistene. Vi kjenner derfor ikke til hvilke konkrete saker Lillesands Forening kjempet for. Men kanskje hadde lillesandsforeningen fellestrekk med foreningene i Vennesla og Herefoss, som Hans Try karakteriserte som først og fremst selvhjelpsforeninger som skulle arbeide innad i medlemsflokkene mer enn de skulle kjempe utad.³⁸ I Vennesla la formålsparagrafen vekt på å «fremme Sædelighed», «befordre Vindskibelighed», gi gjensidig hjelp ved nød og sykdom, og ha «en aaben og broderlig Samvirken med de øvrige Medborgere, hvis Velvære og Interesser Arbejderforeningen erkjender at være nøie forbunden med sit eget Vel». De skulle gjennom opplysningsvirksomhet arbeide for å oppnå større statsborgerlige rettigheter, og de aksepterte «et velordnet og kristeligt Samfund». Selv om disse foreningene så by-, borger- og embetsmannssamfunnet som den store motstanderen, hadde de ikke noen aggressiv holdning til andre grupper i bygdesamfunnet. De konkrete kravene var «nokså tafatte», og det til tross for at de hadde med seg flere med erfaring fra styre og stell på bygdene.³⁹ Vi kan dermed antyde at arbeiderforeningen i Lillesand sannsynligvis – og i likhet med bevegelsen ellers på Agder – hadde et moderat preg og først og fremst arbeidet innover mot egen medlemsmasse. Ikke minst var folkeopplysning viktig.

I en Thrane-biografi fra 2014 understreker historikeren Mona Ringvej nettopp voksenopplæringen av medlemmene som et sentralt, og undervurdert, trekk ved arbeiderforeningene.⁴⁰ Hun kopler det til planen om allmenn stemmerett. I hovedsak var det religion, skriving, lesing og regning som stod på allmuebarnas timeplan i de sju årene de hadde plikt til å gå på skolen. I løpet av de få ukene i året som undervisningen foregikk, var barna ofte borte, og undervisningen kunne være svært dårlig. Thrane mente imidlertid at problemet ikke først og fremst var manglende skolegang, men innholdsløs skolegang. Han la opp til en politisk opplysende timeplan, også for allmuen. Den skulle

38 Try 1977 I: 44.

39 Try 1977 I: 44 og 53. Try 1996: 56.

40 Ringvej 2014: 72–76.

inneholde fag som jordbeskrivelse (geografi), historie, lovgiving og naturlære. Og opplæringen skulle fortsette i voksen alder. Gjennom opplysning og allmenndannelse skulle allmuen bli bedre i stand til å utnytte landets ressurser. Grunnlaget skulle legges for større politisk makt og innflytelse.

Arbeider-Foreningernes Blad, som utkom ukentlig, bidro også til å binde medlemmene sammen. Avisen ble uten tvil solgt gjennom kommisjonær i Lillesand. Som andre steder ble avisen sannsynligvis sendt fra hus til hus, fra medlem til medlem. Høytlesning på medlemsmøtene var heller ikke uvanlig. Gjennom få aviser nådde budskapet dermed ut til mange i lokalmiljøet.

Fra stiftelsen og fram til 2. mars 1850 hadde lillesandsforeningen flere bekjentgjørelser i avisen. Men så ble det stille et helt år, før den siste bekjentgjørelsen ble trykt 2. mars 1851. Og avisen inneholdt mye stoff som kunne være av interesse. Selv om tallrike – og et økende antall – artikler om husmannsklassen på Østlandet sannsynligvis ikke ble vurdert som særlig relevante, var der også blant annet stoff om revolusjonene i Frankrike fra den store i 1789 til februarrevolusjonen i 1848, utvandringen til Amerika, om matroser og om Kristian Jensen Lofthus.⁴¹ Mange av artiklene bar preg av å være folkeopplysning i tillegg til at de skulle gi politisk bevissthet. Det var også stoff om naboforeningene i øst og vest. Vi vet ikke om det var noen direkte kontakt mellom Lillesands Forening og naboforeningene i Kristiansand, Grimstad og ellers på Agder, men det som stod å lese i *Arbeider-Foreningernes Blad* om dem, ble sannsynligvis lest med stor interesse i Lillesand.

Arbeiderforeningene hadde som vist stor tilslutning fra skipsbyggings- og sjøfartsyrkene i lillesandsområdet. Det var jo nettopp de maritime næringene som hadde ført bygdefolket inn i pengeøkonomien, og som hadde ført til økonomisk og sosial framgang. Det hadde ført til selvbevissthet og framtidsoptimisme. En kan tenke seg at misnøyen ble skapt av de akutte problemene som tilbakegangen i skipsbyggingen og skipsfarten og nedgangen i etterspørselen etter trelast førte med seg. Mens

41 «Om matroser» stod i *Arbeider-Foreningernes Blad* 2. mars 1850, og «Kristian Jensen Lofthus» 8. oktober 1851.

trelastprisene gikk ned, gikk matvareprisene opp. Det var arbeidsløshet og dyrtid. Misnøyen bandt dem sammen. Men også tiltak for å løse de akutte problemene kunne skape fellesskap og bånd.

I mars 1850 kom *Christianssands Arbeiderforenings Laane- og Sparekasse* i gang.⁴² Også vennelaforeningen så det som en av sine fremste oppgaver å danne en sparekasse. Sparekassene hadde først og fremst et sosialt formål, nemlig å hjelpe til med lån «i Tilfælde af Trang». Understøttelseskasser ble også opprettet i mange arbeiderforeninger. De fungerte slik at medlemmene betalte faste innskudd som ble satt inn i nærmeste sparebank. De medlemmene som ble «virkelig trengende» på grunn av mangel på arbeid eller sykdom, kunne så få lån eller bidrag etter søknad til det valgte styret. Også i Lillesand og Vestre Moland – som ennå ikke hadde, men var i ferd med å få sin egen sparebank – ble det opprettet en låne- og understøttelseskasse.

8. desember 1849 ble det kunngjort i *Arbeider-Foreningernes Blad* at Lillesands Forening tenkte på «at oprætte en Understøttelsesindretning». Kanskje ble planene realisert like etterpå, eller kanskje drøyde det. Vi har nemlig ingen opplysninger om dette arbeidet mellom desember 1849 og 22. februar 1851, da følgende bekjentgjørelse stod i *Arbeider-Foreningernes Blad*:

Lillesand. Til Laane- og Understøttelseskassen modtages af Direktionen til enhver Tid Indskud for snarest mulig at faae Indretningen frugtbringende. De bestemte Møder affholdes hver 1ste Søndag i Maaneden hos Gunder Ellefsen Bergstøe.⁴³

Skipstømmermann Gunder Ellefsen Bergstø ledet altså arbeidet med det som på dette tidspunktet ennå ikke var blitt en fruktbringende låne- og understøttelseskasse.

Følte medlemmene i Lillesands Forening tilknytning til den lokale bondeopprøreren Kristian Lofthus? Hadde dette i så fall noen betydning for foreningsdannelsen, medlemsopplutningen og måten lokalforeningen ble drevet på? Dette vites ikke, men kan tenkes. Kanskje var det fremdeles opprørsvilje og radikale tendenser i lokalmiljøet mer enn 50 år

42 Kummen 1949: 76.

43 *Arbeider-Foreningernes Blad* 22. februar 1851.

etter bondehøvdingens død, tradisjoner som kunne føres tilbake til opprøret i årene før Lofthus ble arrestert i 1787. Et av de lokale medlemmene, Niels Sørensen Gauslaa (f. på Lofthus i 1829), var barnebarn av en av bøndene som deltok i opprøret, Halvor Kittelsen Gauslaa. Hans familie kom opprinnelig fra gården Gauslå i Herefoss, bygda der Kristian Lofthus selv hadde sine slektsrøtter. Et annet medlem, tømmermann Knud Thorsen, var innflytter fra Tørvolt i Fjære, der naboen Halvor Jakobsen Tørvolt hadde vært en av Lofthus' menn.⁴⁴ Knud Thorsen stod oppført på lensmann Henschiens liste sammen med tre av sine sønner: tømmermann Ole Knudsen, snekker Peder Knudsen og matros Thor Knudsen.

Tømmermann Ole Knudsen (1832-1889) ble som 17-åring medlem av den lokale arbeiderforeningen i Lillesand sammen med sine brødre og sin far. Her er han noen år senere, da han var blitt skipsbyggmester og sammen med broren Per drev eget skipsverft. Ved siden av ham sitter kona Wilhelmine og barna Thora Andrea og Hjalmar. (Lillesand by- og sjøfartsmuseum.)

44 Sætra 1996: 92 og 95. Både Halvor Kittelsen Gauslaa og Halvor Jakobsen Tørvolt ble stevnet inn for den såkalte *Forberedelseskommisjonen* etter lofthusopprøret, 3.08. 1787. Halvor Tørvolt var sønn av Jacob som hadde deltatt i bondeopprør i 1750-årene.

Men for å forstå hvorfor disse menneskene søkte sammen og organiserte seg i en forening, må fenomenet settes inn i en større samfunnsmessig kontekst.

Mellom standssamfunn og klassesamfunn

På midten av 1800-tallet og videre framover i århundret gjennomgikk det norske samfunnet en utvikling som er blitt karakterisert som en endring fra *det tradisjonelle* til *det moderne*, fra *standssamfunn* til *klassesamfunn*. *Standssamfunnet* var kjennetegnet av horisontale bånd mellom sosiale lag og skarpe skillelinjer mellom samfunnsgruppene, men også vertikale, paternalistiske bånd mellom mennesker på tvers av den sosiale lagdelingen. *Klassesamfunnet*, på den annen side, var kjennetegnet av mindre klare skillelinjer, mer sosial mobilitet og horisontale bånd mellom mennesker i form av organisasjoner.⁴⁵ «Det store hamskiftet i bondesamfunnet» kalte dikteren Inge Krokann overgangen fra overveiende selvforsyningsøkonomi til markedsøkonomi på bygdene.⁴⁶ Sverre Steen hevdet i boken *Det gamle samfunn* fra 1957 at de to økonomiske systemene *selvforsyningshushold* og *pengehushold* – i modifisert form, riktig nok – karakteriserte henholdsvis bygde- og bysamfunnet i Norge fram til midten av 1800-tallet.⁴⁷ Dette synet ble kritisert av blant andre Stein Tveite, som hevdet at bonden også før den tid hadde handlet i samsvar med «det som svarte seg best».⁴⁸ Men selv om man aksepterer at bondesamfunnet også hadde visse markedsøkonomiske trekk før 1850, er det etter min oppfatning klart at det bar i seg det som noe diffust kan kalles *de tradisjonelle verdiene*. Det er videre klart at samfunnsutviklingen akselererte på 1800-tallet, særlig fra midten av århundret. Bondesamfunnet endret seg fundamentalt. Byene og tettstedene vokste.

Krokann og andre historikere fokuserte på bondesamfunnet. I mange sammenhenger kontrasteres det til bysamfunnet – det gamle i forhold til det nye. Dette kan lett gi gale assosiasjoner. Kontrasten mellom by og bygd kan nemlig bli for definitiv fordi nettopp *bygdefolket* – bærere av

45 Pryser 1977: 19.

46 Krokann 1982: 8.

47 Steen 1957:22.23.

48 Tveite 1959: 31.

de tradisjonelle verdiene – strømmet til *byene* og *tettstedene*. Og deres verdier ble ikke uten videre og fullstendig forkastet – i alle fall ikke med en gang. Bevegelsen hadde mange trekk som kunne gjenfinnes i senere moderne organisasjoner, men var samtidig preget av sosiale bånd basert på slektskap, vennskap og lokalsamfunn. Tore Pryser skriver:

Dersom det er slik at bondesamfunnet frå midten av 1800-talet var i ein overgangsfase frå standssamfunn til klassesamfunn, altså i ein fase der moderne klassesolidaritet er i ferd med å erstatte dei gamle paternalistiske banda, må ein rekne med å finne to typar av samanbindande relasjonar mellom thranittane.⁴⁹

Pryser, som vesentlig hentet sin empiri fra Østlandet, bruker begrepene *primærgrupperelasjoner* (knyttet til det førkapitalistiske samfunnet) og *sekundærgrupperelasjoner* (knyttet til det moderne pengesamfunnet) om dette. Sekundærgrupper, som fagforeninger, er kjennetegnet av at medlemmene i høy grad er bundet sammen på grunn av økonomiske interesser. Primærgrupper, som familie, slekt, gårdsfelleskap og grannelag, dekker langt flere behov, også av sosialpsykologisk art. «Det er dette samspelet mellom sekundærgruppe- og primærgrupperelasjonar som forklarar kven som blei thranittar og kva som batt dei saman», skriver Pryser. Nyere forskning på arbeiderforeningene har vist at slektskap, naboskap og fysisk nærhet var viktig for rekrutteringen. Hvordan var det i Lillesand og Vestre Moland?

Familie, naboskap og yrkesfelleskap

Både *primærgrupperelasjoner* (familie og naboskap) og *sekundærgrupperelasjoner* (yrkes- og standsfelleskap) vises tydelig blant medlemmene i Lillesand og Vestre Moland. Fysisk nærhet samt sosiale og økonomiske relasjoner bandt dem sammen i et nettverk.

Av de 104 på lensmann Henschiens liste fra 1851 er fødested funnet for 95. Bortsett fra én svenske var alle født på Agder. 30 av dem var født i Lillesand og ni i Vestre Moland.⁵⁰ Tre var født i Høvåg og 22 i Birkenes. De øvrige 30 var også for det meste født i nærheten av Lillesand og Vestre Moland, blant

49 Pryser 1977: 19–20. Se også Pryser 1999.

50 Tallene bygger på Peder Larsens og John Gustav Johansens personallistoriske undersøkelser. Rosenberg (1982) oppgir 49 thranitter født i Lillesand «etter grenser av i dag».

annet i Tveit, Landvik og Fjære. Men enkelte var kommet helt fra Skudenes, Vigmostad, Lyngdal og Laudal. En kan tenke seg at disse innflytterne til Lillesand og Vestre Moland – som utgjorde et klart flertall av medlemmene – var kommet fra fjern og nær (men altså mest fra nærliggende områder) som arbeidssøkende. De hadde slått seg ned og stiftet familie, og mange ble boende her resten av livet. Vi vet sikkert at et stort flertall, minst 76 av de 104 medlemmene, døde i Lillesand og Vestre Moland.

Mange var i familie. Flere var brødre, svogere eller svigersønner til andre medlemmer. Sju fedre hadde sine sønner – i alt 15 – med i lokalforeningen. Vi har allerede nevnt tømmermann Knud Thorsen, innflytteren fra Tørvolt i Fjære, som stod oppført på lensmannens liste sammen med sønnene Ole, Peder og Thor. Medlemmer var også tømmermann Emanuel Nielsen, innflyttet til Lillesand fra Østerøya på Justøya like i nærheten, og hans tre sønner: Ole, som var snekker, Niels, som var tømmermann og Arent, som var matros. Mange medlemmer kom fra det samme nabolaget eller den samme grenda. På listen fra 1851 er det eksempelvis flere som kom fra plasser under nabogårdene Lundemoen og Lofthus, like nord for ladestedet Lillesand.

Sekundærgrupperelasjonene vises først og fremst gjennom at mange tilhørte de samme yrkene. Overvekten av håndverkere og de mange som var engasjert i maritime næringer, er påfallende. Flere kan ha hatt tilknytning til den samme arbeidsplassen. Ved å sammenlikne petisjonen fra februar 1850 med lensmannens liste fra høsten 1851, og fokusere på yrke, kan vi få en viss idé om hvordan medlemmer ble rekruttert. Blant de 25 som ikke var på førstnevnte liste, men på sistnevnte – og som dermed sannsynligvis var nye medlemmer – er mange som vi kan anta var blitt rekruttert av yrkesfeller som allerede var med i lokalforeningen: en sagmester, en rekke håndverkere (og blant dem tre skomakere, en slakter, to snekkere, en kobberslager, en murmester og hele sju tømmermenn), tre daglønnere, en styrmann og fem matroser.

Som vist var en stor andel av de lokale medlemmene innflyttere til Lillesand og Vestre Moland. De hadde brutt opp fra det vante, fra gårdsfelleskapet, og hadde søkt seg til kysten der de nye arbeidsplassene ventet. Mange historikere har konstatert at flytting og etablering i nye yrker var en sentral drivkraft til organisasjonsdannelse. Oppbrudd og rotløshet skapte behov for nye bånd.

Både familiebånd, tette naboforhold, yrkesfelleskap og stor tilflytting kan altså forklare at så mange i Lillesand og Vestre Moland engasjerte seg i arbeiderforeningen.

Radikalisering og slutt på massemobilisering

Den arbeiderbevegelsen som Marcus Thrane hadde startet, ble slått ned allerede sommeren 1851. 7. juli, klokken fem om morgenen, gikk politiet til aksjon og arresterte Thrane og andre sentrale ledere i Kristiania. 15. juli sendte Justisdepartementet ut melding til amtmennene om at det skulle tas opp navnelister med opplysninger om alle medlemmene i landets arbeiderforeninger.⁵¹ Lederne ble satt under tiltale, og flere fikk strenge straffer, opp til seks år. Thrane selv sonet fire års straffarbeid for sin virksomhet. Selv om *Arbeider-Foreningernes Blad* fortsatte å komme ut til 1856, var det satt en effektiv stopper for Norges første moderne politiske masseparti.⁵² Hvorfor skjedde det?

Som nevnt var de fleste av kravene ikke særskilt radikale sett med samtidens øyne. Bare kravet om allmenn stemmerett var radikalt – men heller ikke det *revolusjonerende*.⁵³ Bondeopposisjonen på Stortinget hadde allerede fremmet krav om utvidet frihet til handel på landet og billigere forbruksvarer. Den hadde også gått inn for bedre skolestell og demokratisering av rettsvesenet (jury). Det var allmenn enighet om at noe måtte gjøres med husmennesenes elendige kår og alkoholmisbruket blant arbeidsfolk. Det var altså langt fra *sosialistiske* krav som ble fremmet. Marcus Thrane, som hadde stor tiltro til kongen, fremmet snarere moderate og taktiske krav, som han mente hadde en mulighet til å gå gjennom. Han hadde ved bruk av petisjoner bevisst etterliknet den engelske chartistbevegelsen og lagt det revolusjonære mønsteret fra Frankrike til side. Men kravene gikk så langt fra gjennom. Høsten 1850 ble det klart at kongen ville avslå petisjonen.

Etter kongens avslag fikk programmet til bevegelsen en mer sosialistisk profil. Blant annet ble det – riktig nok ikke av Thrane selv og i

⁵¹ Kummen 1949: 98 og 100–103.

⁵² Pryser 1977: 11.

⁵³ Pryser 1977: 8.

temmelig uklare vendinger – skrevet og snakket om væpnet revolusjon. Dette skremte en del av medlemmene, og fra da av kan det spores en tilbakegang i foreningsaktivitetene og medlemsopplutningen.

I 1851 var Stortinget ikke vennligere stemt enn kongen hadde vært året før. 16. juni møtte en tremannsdelegasjon fra landsmøtet opp på Stortinget, der de ble møtt av arbeiderkomiteen. Delegasjonens formann, og den som førte ordet, var tømmermann Fritz Jensen fra Kristiansand.⁵⁴ Men ingen av deres krav ble innfridd av kongen og de politiske makthaverne. Konklusjonen blir dermed at bevegelsen slikt sett var mislykket.

Særlig hendelsene på det andre – og siste – landsmøtet i juni 1851, det såkalte «Lilletinget», ble brukt som påskudd til å stoppe Thrane og arbeiderbevegelsen. «Lilletinget» fikk selvsagt sitt navn som en kontrast til Stortinget, som samtidig satt samlet. Utsendingene bestod for en stor del av ikke-stemmeberettigede småkårsfolk. Fra Agder møtte, i tillegg til Fritz Jensen som representant for Kristiansand og Vennesla, gårdbruker Peter Jørgensen Fløystad for Arendal («Barboe og Saugene») og gårdbruker Anund Jensen Ulevaag for Tvedestrand, Dypvåg og Holt. Myndighetene tolket et tvetydig vedtak på dette landsmøtet – et vedtak som for øvrig allerede dagen etter ble endret – som oppfordring til revolusjon.

Hva ville skjedd dersom myndighetene ikke hadde forbudt arbeiderbevegelsen? Kanskje ville den dødd ut av seg selv uansett. Tilbakegangen i opplutning var jo en kjensgjerning allerede før myndighetenes aksjoner og arrestasjoner høsten 1851. Det skyldtes både redsel for radikaliserings og det faktum at mange var tydelig skuffet over at kravene ikke hadde ført fram. Men en forklaringsfaktor er også at folk flest var relativt uvante med foreningsvirksomhet. De kan gjerne ha oppfattet medlemskap i arbeiderforeningene mer som støtte til petisjonen enn en langvarig organisering. Et viktig moment er også at den økonomiske krisen viste seg å bli av relativt kort varighet. Fra 1. januar 1850 opphevet Storbritannia navigasjonsakten, noe som innledet en økonomisk oppgang uten sidestykke. Som de fleste andre kriger satte Krimkrigen (1853–56) ytterligere fart i økonomien. Den lokale skipsbyggingen og skipsfarten fikk igjen vind i seilene. I kystsamfunnene ble arbeidsledighet i løpet av få år snudd

54 Kummen 1949: 94.

til mangel på arbeidskraft. Dessuten ble flere av de krav som arbeiderforeningene hadde fremmet i petisjonen, innfridd av Stortinget i løpet av 1850-årene.⁵⁵ Dermed falt mye av grunnlaget for en (etter hvert) radikal arbeiderbevegelse bort.

Arbeider-Foreningerne, bondevennene og den tidlige utvandringen

Kan det trekkes noen linjer fra Thranes arbeiderforeninger og fram til Søren Jaabæks bondevenner og den nye arbeiderbevegelsen som vokste fram i 1880-årene? Flere historikere har funnet likhetstrekk når det gjelder politiske saker. For eksempel skriver Hans Try at det er «lett å sjå likskapsdrag når det gjeld saker Thrane og Jaabæk gjekk inn for». Han nevner blant annet oppmyking av lovverket i retning av økonomisk liberalisme og næringsfrihet, allmenn stemmerett og bedre skolevesen.⁵⁶ Generelt var Jaabæk positiv i sin omtale av Thrane og hans bevegelse. Derimot er det vanskelig å finne en direkte og ubrutt organisatorisk linje mellom dem. Snarere enn å ha fremmet organisasjonstanken i Norge, kan den brutale skjebnen til arbeiderbevegelsen ha hemmet den. De lange straffene som Thrane selv og de fremste lederne fikk, ble husket lenge i det norske samfunnet.⁵⁷

Et annet spørsmål er: Var det noen sammenheng mellom bevegelsen og den tidlige utvandringen til Amerika? Den første utvandringbølgen fra Agder til Amerika falt nemlig i tid sammen med etableringen av Thranes arbeiderforeninger. Totalt utvandret omkring 3 000 personer fra Agder mellom 1840 og 1855. Utvandringensintensiteten var høyere her enn ellers i Norge.⁵⁸ Høydepunktet i Nedenes fogderi ble nådd i årene

55 Stortinget vedtok nedsettelse av korntollen i 1851, og i 1854 ble allmenn verneplikt innført. Allerede i 1848 hadde regjeringen lagt fram til behandling lov om allmueskolevesenet, og ny lov ble vedtatt av Stortinget i 1860. Det ble lovfestet at undervisningen skulle dreie seg om flere fag: jordbeskrivelse (geografi), naturkunnskap og historie. Men allmenn stemmerett og reformer i rettspleien lå lenger fremme i tid. Det tok også tid før husmannsklassens kår ble bedret. Ringvej 2014: 276.

56 Try 1977 II: 175.

57 Pryser 1977: 9.

58 Ordahl 1981: 58. Nedenes amt (Nedenes og Råbygdelaget) 1846–55: 4,4 utvandrere per 1 000 innbyggere, for Norge totalt 2,3 utvandrere per 1 000. Ordahl 1981: 65, med referanse til NOS rekke

1849–50. Men etter en ny topp 1853–54 var utvandringen minimal fra og med 1855.⁵⁹

Utvandringsbølgen la seg altså relativt raskt. Amtmannen i Nedenes konstaterte at «saagodt som ingen Udvandring» hadde funnet sted i 1855. Og han fortsatte: «[...] og, saalænge de nuværende gode Tider, navnlig for Arbeidsklassen, vedvare, vil rimeligviis Udvandringen ganske standse.»⁶⁰ Og det var nettopp det den gjorde. Arbeidsløshet var blitt snudd til mangel på arbeidskraft. Utvandring for å finne levebrød var blitt mindre aktuelt.

Migrasjonshistorikeren Ingrid Semmingsen fant «tydelig minner fra Thraneria når utvandringen begynte å ta sig op i Akershus og Hedmark» først på 1850-tallet.⁶¹ Helge Ove Tveiten tok for seg medlemskap og/eller petisjonsunderskrifter i arbeiderforeningene i Nedenes fogderi og koplet dem til utvandringsdata.⁶² Han spurte: Var det slik at prestegjeld som hadde store thranittlag, også hadde stor utvandring? Bildet var ikke helt entydig, men i hovedsak var det «eit godt samsvar mellom stor utvandring og mange thranittar», konkluderte han.⁶³ Det var særlig tilfelle i Holt ved Tvedestrand, og gjaldt også til dels for Tromøy, Øyestad, Austre Moland, Birkenes, Søndeled og Gjerstad. Ikke så få av de som var med i de lokale thranittforeningene, kunne finnes igjen som emigranter. I Dypvåg var nesten alle som utvandret, thranitter eller i familie med dem. Dette viser sammenhengen mellom utvandring og sosial uro, påpekte Tveiten. Han sluttet seg til Ingrid Semmingsens konklusjoner. Hva med lillesandsområdet?

Personalhistoriske undersøkelser av medlemsmassen i Lillesand, Vestre Moland og Birkenes viser at omkring halvparten enten døde eller flyttet fra området i årene fra 1851 og fram til 1875.⁶⁴ Mange omkom

VII, nr. 25. Utvandringsstatistikk 1921. I alt utvandret vel 18 000 personer fra Norge 1825–50. Årlig utvandret mellom 1 100 og 1 600 personer 1843–48, i 1849 4 000. Semmingsen 1942: 92.

59 Ifølge Tveiten 1974: 4 hadde byene og ladestedene i fogderiet «ytterst lave utvandringsrater under den tidligste emigrasjonen».

60 Nedenæs og Raabygdelagets Amt, beretning 1851–55, signert I. S. Thomle og datert 23.01.1857.

61 Semmingsen 1942: 420.

62 Tveiten 1977: 56–68.

63 Tveiten 1977: 66 og Tveiten 1974: 67–80.

64 Intervju med Johan Lauen i *Lillesands-Posten* (ikke datert), i Kjell Rosenbergs arkiv, 1 D: Arbeiderbevegelsen i Lillesand; John Gustav Johansens personalhistoriske optegnelser.

ved forlis. De fleste som flyttet, slo seg ned i omkringliggende områder. En del flyttet tilbake til sitt fødested. Tømmermann Gunder Ellefsen, den antatte lederen av Lillesands forening, flyttet etter noen år tilbake til Landvik, der han var født. Det var bare én som flyttet til Amerika i kjølvannet av bevegelsen, men han kom siden tilbake. Det var tømmermann Ole Torjussen (f. 1820), opprinnelig fra Lonåsen i Birkenes, som utvandret i 1851.⁶⁵ I lillesandsområdet var det altså ingen tydelig sammenheng mellom medlemskap i arbeiderbevegelsen og den tidlige utvandringen.

Oppsummering

3. september 1849 ble Lillesands forening startet som den 45. av Marcus Thranes arbeiderforeninger. I løpet av halvannet års tid meldte omkring 110 menn fra Lillesand og Vestre Moland seg inn i foreningen, de fleste i løpet av de første månedene etter stiftelsen. Flertallet var håndverkere. I dette kapitlet er foretatt en næranalyse av denne foreningen, på bakgrunn av utviklingen på Agder og ellers i Norge.

Marcus Thranes arbeiderforeninger fikk stor oppslutning i Sør-Norge. Blant de viktigste forklaringene på at dette skjedde, er trukket fram sterk befolkningsøkning, akutt økonomisk krise og arbeidsledighet, radikale, politiske strømninger i samtiden, økende politisering og demokratisering av befolkningen og økende tendenser til foreningsdannelse, «assosiasjonsånden».

Bevegelsen ble raskt og brutalt slått ned sommeren 1851. Verken aksjonsformene eller de relativt moderate kravene som ble fremmet, ble godtatt av myndighetene.

Etter denne foreningsdannelsen gikk det lang tid før nye arbeiderforeninger ble dannet på Agder. Det kan i stor grad forklares med det økonomiske omslaget som nå kom. Tre–fire tiår fra 1850-tallet var nemlig preget av tidenes økonomiske høykonjunktur, med stor etterspørsel etter arbeidskraft.

65 Opptegnelser personalia i mappe merket «Arbeiderforeninger», Peder Larsens arkiv, Lillesand kommune.

Kilder

- Arbeider-Foreningernes Blad* (mikrofilmutgave) 1849–51. Drammen; Kristiania: De norske arbeiderforeninger.
- Medlemsliste og petisjonsliste for thranittene i Lillesands Forening. Lensmann Hans Jørgen Henschens opplysninger til Justisdepartementet august 1851. «Thranesaken», Nedenes Amt, pk. 1 og 2, Riksarkivet.
- Opptegnelser av personalia i mappe merket «Arbeiderforeninger», Peder Larsens arkiv, Lillesand kommune.
- Intervju med Johan Lauen i *Lillesands-Posten* (ikke datert), i Kjell Rosenbergs arkiv, 1 D: Arbeiderbevegelsen i Lillesand, Lillesand kommune.
- Personalhistoriske opptegnelser ved John Gustav Johansen, Lillesand.
- Folketellingen 1801, Vestre Moland. SSB.

Litteratur

- Bjørklund, O. (1951). *Marcus Thrane: en stridsmann for menneskerett og fri tanke*. Oslo: Tiden.
- Bull, E. (1985). *Arbeiderklassen blir til (1850–1900). Arbeiderbevegelsens historie i Norge (Vol. 1)*. Oslo: Tiden.
- Dørum, K. (2012). «Thrane-bevegelsen i et nytt lys», i K. Dørum og H. Sandvik (red.), *Opptøyer i Norge 1750–1850*. Oslo: Scandinavian Academic Press / Spartacus forlag AS, s. 373–412.
- Krokann, I. (1982). *Det store hamskiftet i bondesamfunnet*. Oslo: Samlaget.
- Kummen, T. (1949). *Kristiansands arbeiderforening: 1849–1949*. Kristiansand: Avisen Sørlandet.
- Pryser, T. (red.) (1977). *Thranerørsla i norske bygder*. Oslo: Samlaget.
- Pryser, T. (1999). *Norsk historie 1814–1860. Frå standssamfunn mot klassesamfunn*. Oslo: Samlaget.
- Ringvej, M. R. (2014). *Marcus Thrane. Forbrytelse og straff*. Oslo: Pax Forlag A/S.
- Rosenberg, K. (1982). «Thrane-rørsla, arbeiderforeningene og fagforeninger i Lillesand. 104 thranitere i 1849», *Lillesands-Posten* 22.01, 29.01., 5.02., 12.02. og 19.02. 1982.
- Rosenberg, K. (1984). «Da sosialdemokratiet i Lillesand organiserte seg», *Lillesands-Posten* 16. oktober 1984.
- Seip, J. A. (1974). *Utsikt over Norges historie. Første del*. Oslo: Gyldendal.
- Semmingsen, I. (1942). *Veien mot vest. Utvandringen fra Norge til Amerika 1825–1865*. Oslo: Aschehoug.
- Slettan, B. (1998). *Agders historie 1840–1920. Ansikt mot sjøen, grunnfeste i jorda*. Kristiansand: Agder Historielag.

- Steen, S. (1957). *Det gamle samfunn*, bind 4 i S. Steen *Det frie Norge*. Oslo: Cappelen.
- Syvbertsen, O. M. (1981). «Johan Reinert Reiersen», i K.-O. Masdalen (red.), *Aust-Agder-Arv 1979–1980*. Arendal.
- Sætra, G. (1996). «Fra bondeledere til fanger. Rettsforfølgelsen mot lederne av Lofthusreisninga 1789–1800». *Agder Historielag. Årsskrift nr. 72*. Kristiansand: Agder Historielag, s. 83–175.
- Try, H. (1977 I). «Thranerørsla var lite utbreidd i innlandsbygdene på Agder», i T. Pryser (red.).
- Try, H. (1977 II). «Thranerørsla og bondevennene», i T. Pryser (red.).
- Try, H. (1996). «Thranerørsla på Agder», i J. H. Munksgaard (red.). *Vår barndoms have*. Årbok (1996). Kristiansand: Vest-Agder Fylkesmuseum, s. 43–57.
- Tveite, S. (1959). *Jord og gjerning. Trekk av norsk landbruk i 150 år*. Kristiansand: I kommisjon hos Bøndernes forlag.
- Tveiten, H. O. (1974). *En utvandring blusser opp – og slokner*. Universitetet i Oslo: Hovedoppgave.
- Tveiten, H. (1977). «Sosial uro og utvandring frå Nedenes fogderi», i T. Pryser (red.).
- Zachariassen, A. (1977). *Fra Marcus Thrane til Martin Tranmæl. Det norske Arbeiderparti fram til 1945*. Oslo: Tiden.